

ЕЗИКОВАТА ДЕМАГОГИЯ И ЕЗИКОВАТА ЛЪЖА КАТО РАЗНОВИДНОСТИ НА ЕЗИКОВИТЕ ИГРИ

Стефана Димитрова

Науката не е само знание за околния свят. Тя е и знание на човека за самия себе си. Един от основните пътища към самопознанието на личността според Л. Блумфийлд е лингвистиката. А езиковите игри, в това число и езиковата лъжа и езиковата демагогия, както е известно, са неин предмет.

Този предмет дълго време не предизвикваше голям интерес у изследователите главно по етични причини – справедливото неприемане на лъжата и демагогията като форми на поведение доведе до пълното им игнориране като научен обект и с нищо не помогна за тяхното ако не отстраняване, то поне редуциране и – най-важното! – разпознаване в нашето общуване.

В същото време лъжата като логически феномен е описвана още от древността. Древните мислители са я оценили като едно от най-интересните свойства на човешкия мозък. Когато човек съзнателно лъже, той знае добре реалното положение на нещата и запазва в съзнанието си този образ; поради различни подбуди обаче той изгражда друг, имагинерен образ и отразява именно него в словесните си изяви, пораждайки така наречените неистинни съобщения. Но нещата не свършват дотук. Лъжещият човек е принуден да опази тайната на своята лъжа. За тази цел той трябва да предвиди какви въпроси може да породят у слушащия и какви евентуални отговори трябва да му даде, за да го убеди напълно в правотата си. По този начин лъжещият разиграва в мозъчното си пространство цял спектакъл, подчинен на строг алгоритъм, диктуващ последователността и кохерентността на възможните въпроси и отговори. При това понякога е необходимо запазването и използването на този алгоритъм за много дълго време, което още повече усложнява нещата. Този факт е бил интуитивно осъзнат от всички народи твърде отдавна. Неслучайно почти не е известен език, в който да няма пословици от типа на бълг. *На лъжата краката са къси*, на рус. *Улжи ноги коротки*, на полск. *Kłamstwo ma krótkie nogi*, на нем. *Lüge hat kurze Beine* и т.н.

Интересно е да се отбележи, че във всички тези пословици се говори за крака, които са къси и, следователно, не могат да направят големи крачки. А алгоритъмът на лъжата се реализира именно чрез „крачки“, които се извършват стъпка по стъпка. Пословиците ясно показват, че хората интуитивно са осъзнали факта, че не е лесно да се лъже, защото целият алгоритъм на лъжата, дори да е напълно свършен (което е практически почти невъзможно), може да се опази само от един изключително свеж и предвидлив мозък. Затова като истински герои във фолклора на различни народи се появяват майсторите – лъжци от типа на Хитър Петър, Настрадаин Ходжа и ред др. Нещо повече: много народи организират така нареченото надлъгване, при което побеждават създателите на най-опасните лъжи. Надлъгването се превръща в празник, а надарените лъжци – в герои на деня.

Такива неповторими майстори – лъжци се срещат и в художествената литература – има ли човек, който не се е увличал от изключително забавните разкази за Барон Мюнхаузен, който се появява в произведенията на Р. Распе, К. Имерман и Г. Горин? Текстовият анализ на монолозите и диалозите от тези произведения показва недвусмислено, че словесното поддържане на лъжата е игра на прескоци от една лъжа към друга, от изграждането на една невярна представа към друга – обикновено, още по-невярна. Но анализът на такива произведения показва и нещо друго – че лъжата не винаги е със знак минус, че тя е в основата на фантазията, която всъщност има същата ментална природа: създаване на имагинерна ситуация в мисловното пространство на човека. Най-обобщено казано, цялото изкуство се базира на същите когнитивни механизми, които лежат и в основата на най-примитивната лъжа. Разликата тук е в подбудите, целите, желанието за внушаване на една или друга интенция и т.н. Затова е прието да се говори и за благородна лъжа в случаите, когато някому се спестява неприятно известие (например, че е болен от неизлечима болест) или когато трябва да се опази нечие добро име и т.н. Класически пример за благородна лъжа е отговорът на Петко Каравелов пред английските дипломати. Запитан, дали наистина е бил затворен и измъчван в Черната джамия, той спокойно отговаря: „В моята страна такива неща не се случват”.

Когато говорим за когнитивни механизми на лъжата, на езиковата демагогия и другите видове езикови игри, трябва да си представяме ясно, че тук става въпрос повече за хипотези, отколкото за точни наблюдения, тъй като все още напълно валидно е широко известното твърдение на Уолис Чейф, че ние не знаем какво става в главите на хората, когато те говорят.

Все пак с някои данни науката вече разполага, но те са свързани предимно с анатомични и физиологични факти. Установени са известни параметри на промяната на артериалното налягане, на лимфатичното налягане, на вътрешночерепното налягане при пораждаването на различни от гледна точка на истинността им съобщения; фиксирани са интензивността и локализацията на изпотпяването при съобщения, свързани с преодоляването на вътрешни напрежения; фиксирани са и допълнителни произволни вибрации на артикулаторния апарат, които при лъжа и демагогия са почти толкова, а понякога и още по-силни, отколкото при произнасянето на речеви формации от чужд език. Описаните явления се отнасят към така наречените фактори на възбудата. Такива има и при създаването на художествени продукти от човешкия мозък, но в различните случаи съотношенията на напреженията се различават доста осезаемо и – което е най-важно! – принципиално.

От лингвистична гледна точка най-интересни са проявите на езиковата демагогия. Често в ежедневието език демагозите са определяни като добри (или големи) играчи или добри (или големи) артисти, като по този начин се фиксира не техният талант, а тяхната неискреност. Но всъщност, ако един демагог е разобличен по този начин, той не е нито добър, нито голям играч или артист. Напротив, той в чисто когнитивен план е слаб играч, слаб артист. В случая силният играч не би трябвало да бъде разпознат и разобличен. А ако това се случи, значи, че той не е следвал достатъчно добър алгоритъм на речевото си поведение.

Езиковата демагогия по дефиниция е по-сложна от езиковата лъжа. Лъжата в чист вид поражда просто неистинни съобщения. Например, ако на въпроса „Къде бяхте вчера?“ някой отговори, че е бил на кино, а всъщност е бил в кръчма, това е обикновена лъжа, възблъгана в неистинно съобщение. В този случай никаква демагогия няма. При демагогията се наблюдава преплитане на истинни и неистинни съобщения, при това в тази словесна плетеница преобладават най-често истинните съобщения. Така се поражда един до висока степен истинен текст, в който неистинните данни се разпръскват като островчета и се крият в сянката на истинните.

Демагогският текст трябва непременно да отговаря на три условия:

- 1) да не поражда еднозначно съмнения у слушащия;
- 2) да не създава комфорт за дискусия по неистинните съобщения, като ги разполага в актуално незначима позиция и по този начин да съдържа пресупозитивна оценка на тези съобщения като второстепенни;
- 3) да акцентира вниманието на слушащия върху истинните съобщения и да предизвиква дискусия или размисления преди всичко по тях, като

остави неистинните съобщения в качеството на пасивна информация за слушащия; в същото време тази пасивна информация да не бъде със заглъхващи функции, а да се „загнезди“ в менталното пространство на събеседника.

Защо езиковата лъжа и езиковата демагогия могат да бъдат разглеждани като езикови игри?

Съществуват различни теории за езиковите игри и за езика като игра. Най-популярната теория е създадена от Лудвиг Витгенщайн и е изложена за пръв път от него през 1918 г. в известния му труд „Логико-философски трактат“, стигнал до читателя през 1921 г., т.е., става дума за първия период на творчеството му, свързан до голяма степен с Виенския кръжок на логическите позитивисти. През този ранен период Витгенщайн търси „логиката на езика“. Той изхожда от убеждението, че философията не е възможна като някаква теория или учение, а е аналитична дейност, която изяснява и разграничава мислите от езиковата им реализация във вид на пропозиции, които са модел и образ на действителността. Витгенщайн говори за изоморфизъм между действителността и мислите за нея, изразени в езика като пропозиции. И стига до убеждението, че „границите на моя език са граници на моя свят“ – едно убеждение, присъщо на много езиковеди от В. Фон Хумболт до всички привърженици на теорията на лингвистичния релативизъм.

Къде е тук игровото начало? Играта е комбиниране на определен брой елементи по определен брой правила. И за неизкушения от лингвистика е ясно, че този принцип диктува функционирането на всеки език, бил той естествен или изкуствен. Дори ако възгледите на Л. Витгенщайн не бяха получили по-нататъшно развитие, бихме могли да признаем първо, че всеки език от функционално гледище може да се окачестви като определен вид игра и второ, че като игра могат да се разглеждат и отделни негови прояви, в това число и езиковата лъжа, и езиковата демагогия. Но игровата теория на Витгенщайн получава нов тласък за развитие през втория период от живота и творчеството му – периода на „Философските изследвания“, създадени в Англия през 40-те години на миналия век и публикувани едва след смъртта му, настъпила през 1951 г.

Във философската литература често се среща мнението, че късният Витгенщайн се отрича от ранния, че „Философските изследвания“ са своеобразно отрицание на „Логико-философския трактат“. Позволявам си да не се съглася с подобни твърдения и да се помъча да покажа, че въпреки

спорадичните спорове на автора със самия себе си, въпреки уточненията и корективите на собствените му твърдения, второто широко известно произведение на великия мислител е в допълнително отношение към първото.

Във „Философските изследвания“ Витгенщайн поставя пред философията задачата за преодоляването на „омагьосването“ на разсъдъка ни от нашия език. Какво всъщност означава това омагьосване? Без съмнение, става дума за явлението, наричано в съвременното езикознание „обратно влияние на езика върху мисленето и поведението на хората“. Как се реализира това влияние? Естествено, чрез комбинаториката на елементите от репертоара на езиковите средства. Именно тази комбинаторика позволява изграждането на истинни и неистинни съждения, искрени и неискрени изкази. Към тях спадат както езиковите реализации на лъжата, така и нерелевантните изречения, които логиката определя като „ниито истинни, ниито неистинни“. Витгенщайн, по-точно късият Витгенщайн, анализира езиковите игри като модели за употребата на естествения език и спира вниманието си върху езиковата практика на децата и примитивните народи. Точността изисква да признаем, че по времето, когато Витгенщайн работи активно над своята лингвистична философия, ниито детската лингвистика, ниито дескрипцията на езиците, условно наричани примитивни (сега този термин се окачествява като анахронизъм) не са достигнали още своя разцвет. По отношение на екзотичните езици това става малко по-късно, през 60-те години на XX век. По отношение на детската лингвистика все още има какво да се желае – създадена в началото на века от нашия логик Иван Георгов и до голяма степен апробирана (но предимно в психологически ракурс) в школата на Жан Пиаже, тя все още прави твърде плахи и нерешителни стъпки и е постигнала доста скромни резултати. Затова още по-ценни са хрумванията на Витгенщайн, като например, че езиковата игра е специфично цяло, състоящо се от езика и дейностите, свързани с него; че различните езикови игри са различни форми на живота, определящи съществуването ни в социумите; че езиковите игри ни дават възможност да проникнем в дълбинната граматика на езика.

Преведени на по-съвременен лингвистичен език, тези твърдения могат да бъдат преформулирани по следния начин: езикът е вид човешка дейност, която практически е обвързана с всички други видове човешка дейност – всъщност, това е една динамична трактовка на езика като *energeia*, напомняща силно набеязания от В. фон Хумболт енергетически подход; езикът като вид човешка дейност функционира по правилата на различни видове игри,

т.е. комбинаториката на езиковите средства според предписанията на различни правила зависи от конкретните комуникативни и прагматични цели, стоящи пред говорещите; комбинаториката на езиковите средства (т.е. езиковите игри) ни подсказва семантичния прочит на дълбинните структури, които ние обикновено еднозначно свързваме само с името на Н. Чомски. Както се вижда, въпросът за дълбинните структури има сложна философска предистория, която с пълно право може да се приеме и за предистория на падежната граматика.

На пръв поглед може да възникне впечатлението, че тези разсъждения ни отдалечават от въпроса за езиковата лъжа и езиковата демагогия. Но всъщност лъжата и демагогията са много прагматични дейности и тяхното езиково възплъщение се осъществява само благодарение на възможностите, които ни предоставят езиковите средства за нееднотипно представяне на действителното положение на нещата. И при лъжата, и при демагогията говорещият борави с дълбинни съдържателни структури, които биха могли да имат една или друга повърхнинна реализация в рамките на истинните изречения, а получават съвсем друга реализация в рамките на неистинните изречения. Това става с помощта на определени правила, залегнали в основата на специфични за всеки отделен език механизми. За пример ще бъдат представени някои основни механизми на езиковата демагогия в зоната на българския език:

1) словоредни трансформации, при които се променя пресупозитивната основа на изречението, напр. *Иван дори не мисли за мен* (пресупозиция „Иван ме е забравил“); *Иван дори за мен не мисли* (пресупозиция „Иван не мисли за никого“); *Дори Иван не мисли за мен* (пресупозиция „Никой не мисли за мен“);

2) въвеждане на усилителни частици с цел приобщаване на слушащия към позицията на говорещия, с цел „напомняне“ за илюзорни факти и др., напр. *Как да не помниш, та нали аз ти казах за тази среща!*;

3) подмяна на неизвестното с известно, напр. *При цялата му разсеяност* (но слушащият не знае, че лицето Х. е разсеяно), *той все пак се справи*;

4) въвеждане на неистинна информация чрез синсемантични изречения, напр. *Иван е много щедър. Също като моя мъж* (информацията за щедростта на собствения съпруг подлежи на съмнение);

5) замяна на прости или подчинени изречения с причастни конструкции, в които съобщението се поднася като безспорна истина, напр. *Виждам*

я всеки ден да води детето си на детска градина. И то все плаче. –
Виждам я всеки ден да води на детска градина постоянно плачещото си дете;

6) въвеждане на темпорални, локални и др. актуализатори за подчертаване на някаква несъществуваща уникалност на събития и факти, напр. *Именно тази година започва истинската реформа в образователната система* (а всъщност реформата се провежда отдавна);

7) въвеждане на различни конотативни предикати за изразяване на лицемерно съчувствие, съпричастност, съпреживяване и проч., напр. *С радост следя успехите на дъщеря Ви* (успехите са реални, а радостта е под въпрос);

8) присъединяване на говорещия към позицията на адресата, напр. лекар пита болния: *Как сме днес? По-добре ли сме?*;

9) преназоваване на лица, събития, обекти и др., напр. *другар – господин, служащ – чиновник, манекен – топмодел* и др.;

10) заемки и калки от чужди езици, с които говорещият си изгражда някакъв специфичен имидж (на полиглот, на човек от по-младото поколение, на по-модерна личност и др.), напр. *съжалявам* вм. *извинявайте*, *мениджър* вм. *организатор*, *администратор* и др.; такива калки понякога нарушават съдържателната структура на българските лексеми и конструктивните правила на българската граматика, напр. *Не съм сигурен, дали той ще отиде или аз* вм. *Не зная точно, дали...;*

11) характеризиране на нечия постъпка вместо характеризиране на самия извършител с евфемистична цел, напр. *Постъпката му е подла* вм. *Той постъпи подло*.

И др.

Изброените механизми не изчерпват списъка от възможности за използване на различни езикови средства и речеви процедури за създаване на демагогски текстове. Те само показват, че съществуват напълно поддаващи се на описание и квантификация модели за осъществяване на един от видовете езикова игра.